

ÖTÜKEN

E L V İ N Y İ L D İ R İ M

TÜRK BOZKIR KÜLTÜRÜNÜN DOĞUŞU ANDRONOVO KÜLTÜRÜ

YAYIN NU: 1509
KÜLTÜR SERİSİ: 870

T.C. KÜLTÜR ve TURİZM BAKANLIĞI
SERTİFİKA NUMARASI: 16267

ISBN: 978-605-155-920-9

www.otuken.com.tr | otuken@otuken.com.tr

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş.®

İstiklâl Cad. Ankara Han 65/3 • 34433 Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 251 03 50 • (0212) 293 88 71 - Faks: (0212) 251 00 12

Editör: Göktürk Ömer Çakır

Tashih: Gürkan Canpolat

Kapak Tasarımı: GNG Tanıtım

Kapak Fotoğrafı: Elvin Yıldırım. Kazakistan Altaylarında bulunan bilezik, Hermitage Müzesi (St. Petersburg); çömlek, Hakasya Devlet Tarihi Müzesi (Abakan).

Dizgi-Tertip: GNG Tanıtım

Baskı ve Cilt: İmak Ofset Basım Yayın San. ve Tic. Ltd. Şti.
Sertifika Numarası: 12531 Tel: (0212) 444 62 18

İstanbul - 2020

Kitabın bütün yayın hakları Ötüken Neşriyat A.Ş.'ye aittir. Yayinevinden yazılı izin alınmadan, kaynağın açıkça belirtildiği akademik çalışmalar ve tanıtım faaliyetleri haricinde, kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz; hiçbir matbu ve dijital ortamda kopya edilemez, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

Elvin Yıldırım: 30 Nisan 1983 yılında Çaycuma/Zonguldak'ta doğdu. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünü bitirdi. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Genel Türk Tarihi Ana Bilim Dalında “Türk Kültüründe Renkler ve İfade Ettikleri Anlamlar” adlı teziyle 2012 yılında yüksek lisans eğitimini tamamladı. 2013 yılında Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Orta Çağ Tarihi Anabilim Dalında başladığı doktora eğitimini 2017 yılında “Androvo Kültürü” adlı tezle tamamladı. Yazar, çalışmaları kapsamında Rusya, Güney Sibirya, Moğolistan, Doğu Türkistan'da saha araştırmaları yapmış, kütüphanelerde çalışmış ve müzelerde incelemelerde bulunmuştur. İstanbul Aydın Üniversitesi Tarih Bölümünde görev yapan Elvin Yıldırım, Türk ve Orta Asya arkeolojisi ve Türklere ait maddi kültür unsurları üzerine çalışmalarını sürdürmektedir. Çalışmalarını daha çok Rusça arkeoloji eserlerine göre yapan yazar, Rusçanın yanında İngilizce ve Almanca da okuyabilmektedir. Yazar, evli olup Ülkü adında bir kız evlat sahibidir.

İÇİNDEKİLER

Önsöz.....	11
Kısaltmalar.....	13
Kaynak Tahlili	15
Giriş	19

ANDRONOVO KÜLTÜRÜ'NÜN YAYILMA ALANLARI .....

1- Kazakistan	44
2- Urallar Ve Batı Orman-Bozkır Sahası	116
3- Çelyabinsk-Şadrinsk-Kurgan	124
4- Magntogorsk-Troitsk-Kustanay	130
5- Sol İletsk-Orsk	133
6- Güney Sibirya	139
7- Kırgızistan	155
8- Özbekistan, Türkmenistan ve Tacikistan.....	163

ANDRONOVO KÜLTÜRÜ'NÜN ETNİK KÖKENİ VE ERKEN

GÖÇERLERLE İLİŞKİSİ .....

Andronovo Kültürü'nün Etnik Kökeni Hakkındaki Meseleler	179
Andronovo Kültürü'nde Yerleşik Hayattan Bozkır Kültürüne Geçiş.....	193
Andronovo Kültürü'nden İlk Türk Devletlerinin Tarih Sahnesine Çıkış Süreci	199
Türk Tamgaları ve Andronovo Kültürü İlişkisi.....	208

ANDRONOVO TOPLUMUNDA MEZAR DEFİN ÖZELLİKLERİ VE DİN İNANIŞLARI .....

Kurganların Yapı Özellikleri ve Ölü Gömme Uygulamaları	219
Kurganlardan Elde Edilen Arkeolojik Malzemeler ve Bunların Dinî Bakımdan Değerlendirilmesi	231
Heykeller, Petroglifler ve Dinî Bağlantılar.....	233

ANDRONOVO KÜLTÜRÜ'NDE SOSYAL VE EKONOMİK HAYAT ..249

Sosyal Hayat	251
Giysiler ve Süs Eşyaları	259
Araç-gereçler ve Silahlar	274
Kap Kacaklar	280
Ekonomi (Tarım ve Hayvancılık)	286
Madencilik ve Maden Ocakları.....	297

Sonuç	305
Ekler	313
Kaynaklar	319
Dizin.....	345

ÖN SÖZ

Türk tarihinin başlangıcı olan ve yazılı kaynakların bulunmadığı devirlere ait başvuru kaynaklarımız hiç şüphesiz arkeoloji eserleridir. Türk tarihinin ortaya çıktığı Orta Asya'daki eski dönemlere ait kapsamlı ve müstakil çalışmalar Türkiye'de maalesef yeteri kadar yapılmamıştır. Hiç şüphesiz Türklere dair yazılı kaynakların verdiği en net bilgiler Çin metinlerinde bulunmaktadır; fakat Türk tarihi bu yazılı kaynaklarda verilen tarihten çok geriye gitmektedir.

Türk tarihi araştırmalarında, hatta ders kitaplarında bile Türk tarihi, Orta Asya kültür dönemleri ile ilişkilendirilmektedir. Fakat akademik olarak bu sahada bazı boşluklar bulunmaktadır. Eski bilgiler ışığında günümüz tarihçileri Andronovo Kültürü'nü hâlâ MÖ 1700-1200 yılları arasına tarihlendirmektedir. Oysaki yeni kazılar ve yapılan son çalışmalar bu dönemin çok daha eski olduğunu göstermektedir.

Birçok tarihçinin ve sanat tarihçisinin hemfikir oldukları konu, Türk tarihinin başlangıç devrinin Anav Kültürü'nden itibaren Orta Asya'da görülen kültür dönemlerinde şekillendiğidir. Keramikler üzerinden ve buluntu yerlerine binaen adlandırılan bu kültür dönemlerinden Andronovo Kültürü, yerleşik hayattan konar-göçer bozkır hayatına geçiş yapıldığı dönemdir. Bozkır hayat tarzının ortaya çıkışı, Türklerin bu hayatı seçmeleri, sosyo-ekonomik şartlar gibi hususları bilmemiz bu dönemi anlamaktan geçmektedir.

Türkiye'de şu ana kadar müstakil olarak değinilmemiş bu konuyu ele almanın en büyük zorluğu, Orta Asya kültür dönemleri içerisinde batıdan doğuya, kuzeyden güne-

ye çok geniş bir sahada ve uzun süre devam eden bir kültür dönemi olmasındandır. Andronovo Kültürü, Urallardan Yenisey havasına, Sibiryadan Tanrı Dağları ve Doğu Türkistan'a kadar yayılarak bin yıldan fazla sürmüştür. Bu kültür dönemine ait binlerce yerleşim yeri, kurgan ve sayısız maddi kültür unsuru bulunmaktadır.

Çalışmanın hacmi bakımından binlerce abideyi zikretmek elbette mümkün değildir. Sınırlarını belirlemeye çalıştığımız bu döneme ait en önemli yerleşimler, mezarlar ve mezar buluntuları üzerinde durulacaktır. Maddi kültür unsurlarının ışığında ve konunun uzmanı arkeolog, sanat tarihçisi, etnograf ve antropologların görüşlerinden yararlanarak bu kültür döneminin devamı olan kültürler ve ilk Türklerin ortaya çıkışları arasındaki bağ açıklanmaya çalışılmıştır.

Son olarak çalışmalarında her zaman yol gösteren doktora tez hocam Prof. Dr. Ahmet Taşagül'a, Dr. Öğr. Üyesi Ali Ahmetbeyoğlu'na; sağladıkları maddi imkânlar için Doç. Dr. Dinçer Koç ve Prof. Dr. İlyas Topsakal'a; gösterdikleri yol için Doç. Dr. Muzaffer Ürekli ve Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu'na; dostlukları için Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı'na teşekkür ederim. Doktora sürecinde verdiği bursla çalışmalarımı daha rahat sürdürme imkânı sağlayan Türk Petrol Vakfı'na müteşekkirim. Beni yetiştiren ve dualarını esirgemeyen annem Azime, babam Mehmet, ablam Elif'e minnettarım. Eşim ve meslektaşım Doç. Dr. Kürşat Yıldırım ve biricik uslu kızım Ülkü'ye teşekkür ederim. Çalışmamın neşrini üstlenen Ötüken Neşriyat'a ve editörü Göktürk Ömer Çakır'a teşekkürü borç bilirim.

İstanbul 2020
Dr. Elvin YILDIRIM

KAYNAK TAHLİLİ

Yazılı kaynaklar öncesi Orta Asya kültür tarihi ana kaynakları arkeolojik eserlerdir. Bununla birlikte insanın tabii tarihi olarak tarif edilen antropoloji, fizik ve kültür antropolojisi dalları da tarih ilmine yardımcı ilim dallarındandır. Fiziki antropoloji ile insan ırkının tekâmülü, kültür antropolojisi ile de kültürlerin yazının icadından önceki devirlerden başlayarak bugüne kadarki gelişmesi incelenmektedir.¹ MÖ 2000'lerden MÖ VIII. yy'a kadar izlerini takip edebildiğimiz Andronovo Kültürü Dönemi'nin de en önemli kaynakları kurganlardan ve yerleşim sitelerinden elde edilen arkeolojik ve antropolojik malzemelerdir.

Zeki Velidi Togan, *Tarihte Usul* adlı çalışmasında tarihin başka ilimlerle olan münasebeti kısmında, tarih ve arkeoloji ilişkisini “Hiçbir ilim mücerret bir hâlde inkişaf edemez. Tarih ilmi de birçok ilimlerle muvazi olarak ve onların yardımıyla vücuda gelmiştir. Bunlardan arkeoloji tarihin eşidir, bu ikisi birbirlerinden ayrılmazlar” şeklinde ifade etmiştir.² Bununla birlikte arkeoloji ile sıkı sıkıya bağlı olan diğer bir bilim dalı da sanat tarihidir. Bu bakımdan her iki dalın da ilgi alanına giren resimler, minyatürler, giysi parçaları, süs eşyaları, keramikler, şehir kalıntıları, kurgan ve höyükler her iki dal ve dolayısı ile tarihin de ilgi alanına girmektedir. Türklerin ilk görüldükleri yerlerden ve göçler sonucunda yayıldıkları tüm coğrafi sahalarından elde edilen arkeolojik malzemeler, Türk tarihini açıklayan tarih malumatını oluşturmak, zenginleştirmek ve bilinmeyenleri açıklamak bakımından çok mühimdir.

Andronovo Kültürü, Orta Asya coğrafyasında batıda Ural Dağlarından doğuda Yenisey Havzası'na kadar yayılmış, arkeolojik eserleri vasıtasıyla tanıdığımız, uzmanların önceleri genel olarak MÖ 1700-1200 yılları arasına tarihlendirdiği fakat yeni buluntularla MÖ 2. bin yıla kadar dayandığı tespit edilen ve atlı konar-göçer hayata geçişin yapıldığı kültür dönemidir.

Bu kültür dönemine ait yazılı kaynak olmaması sebe-

¹ Mübahat Kütükoğlu, *Tarih Araştırmalarında Usul*, Elif Kitabevi, İstanbul, 2008, s. 10.

² A. Zeki Velidi Togan, *Tarihte Usul*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1969, s. 19.

biyle ana kaynaklarımız elbette dönem üzerinde kazı çalışmaları yapan Rus topraklarındaki arkeolog, antropolog ve etnografların kazı raporları ve elde edilen maddi kültür unsurları üzerine yaptıkları çalışmalardır. Bu bakımdan Sovyetler Birliği Dönemi'nde 1957'den beri İlimler Akademisi Maddi Medeniyetler Enstitüsü tarafından yayınlanmaya başlanan *Sovetskaya Arheologiya* (SA) (1992 yılından itibaren *Rossiskaya Arheologiya* adıyla yayınlanmaya devam etmektedir), 1939 yılından beri yayın hayatını sürdüren *Kratkiye Soobşeniye İnstitutu Arheologii* (KSİA), 1959 yılından beri Devlet Ermitaj Müzesi tarafından yayınlanan *Arheologičeskiy Sbornik*, 1965 yılından itibaren Rusya İlimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsü tarafından yayınlanan *Arheologičeskie Otkritiya* (AO), 1940 yılından 1972'ye kadar 175 cilt basılmış olan *Materiali i İssledovaniya po Arheologii SSSR* (MİA) gibi süreli yayınlar ve komisyon eserleri tanınmış ve Andronovo Kültürü Dönemi ile onun devamı olan kültür dönemleri incelenmiştir. Bununla birlikte Sovyetler Birliği'ne bağlı cumhuriyetlerin ayrı ayrı devlet üniversitelerinin arkeoloji dergileri ve yine Sovyetler Birliği Dönemi'ne ait *İstoriya Kazahstana* (KazSSR), *İstoriya Kırgızistana* (KırSSR) gibi tarih kitaplarının antik dönemlerle ilgili kısımlarına bakılmıştır.

Tüm bu dergilerin yanı sıra S.V. Kiselev, S.S. Çernikov, A.H. Margulan, K.A. Akişev, M.K. Kadirbayev, A.M. Orazbayev, M.P. Gryaznov, K.V. Salnikov gibi arkeologların müstakil çalışmaları ve bu minvalde Kazakistan için *Drevniyaya Kultura Tsentralnogo Kazahstana* ve *Vostoçniy Kazahstan v Epohu Bronzu*, Güney Sibirya için *Drevniyaya İstoriya Yujnoy Sibiri*, Ural sahası için B.A. Rıbakova editörlüğünde hazırlanan *Andronovskaya Kultura* gibi çalışmalar incelenmiştir. Döneme ait pek çok arkeoloğun Andronovo Kültürü kronolojisi ve kökenleri, yayılma sahası, Andronovo insanın selef-halefleri ve Andronovo Kültürü karakteristiği üzerine görüşleri çalışmamızda verilmeye çalışılmıştır.

Coğrafyanın çok geniş, yaşanan dönemin oldukça uzun olması sebebiyle Andronovo insanının diğer kültürlerle olan ilişkileri ve kültür aktarımları tespit edilmeye çalışılmış, bu sebeple Andronovo Kültürü öncesinde yaşanan ve Yenisey havalisinde yaygın olarak görülen Afanasyevo ve

Okunevo³ Kùltürleri ile sonrasında görùlen Karasuk ve Tagar Kùltürü, Kazakistan ve Ural sahasında görùlen Kel-taminar Kùltürü, Ural sahasının batısı ve güneyine doğru yayılım gösteren Srubna Kùltürü ve diğer kùltür dönemleri üzerine yapılan çalışmalar da ele alınmıştır.

Andronovo Kùltürü doğudaki yayılım sahası olan Hakasya topraklarında toplumun ilerlemesi ve komşu kùltürlerle olan ilişkileri sayesinde artık dönemini tamamlamış ve bu coğrafyada daha ileri kùltürler yaşanmaya başlanmıştır. İlerleyen dönemlerde farklı adlarla anılsalar da özellikle Karasuk Kùltürü Dönemi'nde Andronovo Kùltürü izleri takip edilmeye devam edilmiştir. Ardından bölgede ortaya çıkan Tagar-Taştık ve erken Türk kùltürü döneminde de bu izler özellikle antropolojik olarak ve maddi kùltür unsurlarında izlenmiştir.⁴ Genel olarak bu kùltür dönemleri İskit/Saka toplumuna atfedilmişlerdir. Bununla birlikte erken mezar örneklerine göre Andronovo Kùltürü'nün hamilleri arasında Türk milleti de bulunmaktadır. Çin kaynakları bu bakımdan bölgede yaşayan boyların kimliği ve kimlerle akraba oldukları konusunda bizi aydınlatmaktadır. Bu süregelen dönem ve dönemin taşıyıcılarının Tinglingler olduğu kanaati pek çok araştırmacı tarafından ifade edilmiştir. Bu yüzden Tinglinglerin kim oldukları sorusuna cevap bulmak amacıyla, dönem kaynakları üzerinde çalışmaları bulunan W. Eberhard, Bahaeddin Ögel, Otto Maenchen Helfen ve Ahmet Taşağıl gibi araştırmacıların Çin kaynaklarına dayanarak ortaya koydukları çalışmalar incelenmiştir. Buna göre Tinglingler

³ Afanasyevo ve Okunev Kùltürleri Yenisey havalisinde görùlen ve birbirini izleyen, aralarında akrabalık ilişkilerinin olduğu varsayılan iki dönemdir. Güney Sibirya'nın Yenisey bölgesi ve Altay-Sayan havalisinde Afanasyevo Kùltürü'nün MÖ III. bin yılın ikinci yarısında görùldüğü belirtilmektedir. Bkz. *İstoriya Sibiri s Drevneyşih Vremen do Naşih Dney*, C. I, Edit. A.P. Okladnikov, İzdatelstvo Nauka, Leningrad, 1968, s. 159. MÖ II. bin yıldan itibaren ise kùltür şeklinde değışim görùlmüştür. Afanasyevo Kùltürü'nün ardından ilk kurgan yeri (Okunev Ulus) buluntusuna binaen bu kùltüre Okunev adı verilmiştir. Okladnikov, a.g.e., s. 165.

⁴ N.L. Çlenova, Andronovo Kùltürü Federovo Safhası abideleri ile Tagar Kùltürü (İskit abideleri) ve Federovo Safhası Karasuk ve İrmen kùltürü ile ilişkili olduklarını ifade etmektedir. Bkz. N.L. Çlenova, "Osnovi Hronologii Andronovskih Pamyatnikov Federovskogo Tipa", *Bronzoviy Vek Stepnoy Polosi Uralo-İrtişskogo Mejdureçya*, Edit. N. Ya Merpert-G.B. Zdanoviç, Çelyabinsk, 1983, s. 23.

ile alakalı ana kaynakların başında Shih Chi, Han Shu ve Hou Han Shu gibi Çin yıllıkları gelmektedir.

Geç dönemde olmasına rağmen Türk milletinin geleneklerinden haber veren Arap seyyahların bölgede yaptıkları gözlemlere başvurulmuş ve kurgan kültürünün geç dönemlerde de devam ettiği görülmüştür. Bu bakımdan Arap müelliflerinin eserlerine de müracaat edilmiştir. Böylece *Hudûd al-Âlam*, İbn-Fazlan *Seyahatnamesi*, *Sharaf Al-Zamân Tâhır Marvazî on China*, *The Turks and India*, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, *Muhakemetül Lugateyn* adlı eserler de ana kaynaklarımız arasına girmiştir.

GİRİŞ

ANDRONOVO KÜLTÜRÜ'NE

GENEL BİR BAKIŞ

Asya kıtasının uçsuz bucaksız topraklarındaki doğal yapı, iklim ve bitki örtüsü, bölgede yaşamış toplulukların tarihî ve kültürel gelişimini etkilemiş ve hatta zaman zaman bu gelişimin yön değiştirmesine sebep olmuştur. Bu bakımdan bu coğrafyada yaşayan insanların tarihteki yerlerini ve kültürel gelişimini anlayabilmek için öncelikle bölgenin coğrafi durumunu iyi analiz etmek gerekmektedir.

Türklerin ve diğer milletlerin yurt tuttıkları aynı zamanda Andronovo Kültürü'nün yayıldığı bu coğrafya yüksek sıradağlar ile çevrelenmiştir. Doğal bir barikat vazifesi gören dağlardan Himalayalar, bu coğrafi haritanın en güneyinde yer almaktadır ve Hindistan ile Hint Okyanusu'nu İç Asya'dan ayırmaktadır. Batıda ise Pamirler ve Tanrı Dağları doğal bir sınır vazifesi görmektedir. Kuzeyde ise Altay-Sayan dağ sistemi mevcuttur. Bu doğal barikatlar arasında geniş bozkırlar, çöl ve vahalar, kuzeyde tayga kuşağı ve bu kuşağın daha üstünde tundra kuşağı bulunmaktadır.

Deniz yüzeyinden yüksekte bulunan kurak ve sert bir iklime sahip toprakların kendine has florası ve faunası vardır. Buradaki doğa şartları tarihsel gelişmeye, kültürel yaratıcılığa ve insanın var olma savaşına tesir etmiştir. Böylece Tunguz, Moğol, Türk ve Fin-Ugor dil ailelerinin ve etnik grupların ve Paleolitik Çağ Asyalılarının kaderleri İç Asya coğrafyası ile bağlantılıdır.⁵

1960-1970 yılları arasında Asya'nın kuzeyinde Sibirya ve Uzak Doğu'da yapılan çalışmalar sonucunda Alt Paleolitik ve Orta Paleolitik Dönem'e ait veriler elde edilmiştir. Bu verilerin ilki Moğolistan'dan çıkan çakmak taşlarıdır ki işleniş bakımından Avrupa ve Afrika'daki paleolitik aletlerinden farklıdır.⁶ Güney Sibirya'da saptanan Üst Paleolitik yerleşimleri MÖ 21-10 bin yıl arasına tarihlendirilmiştir.⁷

⁵ A.P. Okladnikov, "Tarihin Şafağında İç Asya", Çev. Alaeddin Şenel, *Erken İç Asya Tarihi*, Der. Denis Sinor, İletişim Yay., İstanbul, 2003, s. 63.

⁶ Okladnikov, *a.g.e.*, s. 66.

⁷ Okladnikov, *a.g.e.*, s. 68.

Dağlık Altay'da Katun Nehri kıyılarına yakın Kızıl Ozek ve Ulalinka gibi kazı bölgeleriyle Sibirya'nın diğer bölgelerinde de Paleolitik Dönem'e ve daha alt katmanlara ait sayısız yontulmuş çakmak taşları çıkarılmıştır. Oldukça karışık bir dönem olduğu ise daha sonra yapılan kazılarda elde edilen çakmak taşları ve mikrolitlerin Avrupa, Afrika ve Kafkaslar'da bulunan örneklerin Orta Asya'da da görülmesiyle gün yüzüne çıkmıştır. Bu da gezen avcılarının hayvanları su yolu üzerlerinden takip ederek Moğolistan coğrafyasına kadar geldiklerini göstermektedir.

Orta Asya'da Paleolitik Dönem'e ait verilerin elde edildiği sahaların hepsini elbette burada zikretmemiz mümkün değildir. İnsanlığa çok eski devirlerden beri ev sahipliği yapmış olan bu dev coğrafyada Paleolitik Dönem'in orta ve üst dönemine ait kalıntılar da elde edilmiştir.

Paleolitik Dönem'den sonra Buzul Dönemi sona ermiş ve Holosen Çağı⁸ ile birlikte toplumlarda büyük bunalım gerçekleşmiştir. Bunun sonucunda yeni duruma ayak uydurmaya çalışan insan; yeni hayat biçimleri, ekonomi ve kültür oluşturmuş, ok ve yay kullanmaya başlamış, ilkel tarım ekonomisi kurmuştur.⁹

Neolitik Çağ ile birlikte gelişme ve ilerleme üst düzeye çıkmış ok, yay ve çömlek üretiminde bir sonraki aşamaya geçilmiştir. Bu bakımdan Neolitik Çağ kültürlerinin en temel öğeleri, insan topluluklarının yerleştikleri her alanda elde edildiklerinden dolayı tiplerine ve bezemelerine göre çömlekler olmuşlardır.

Orta Asya'da çıkarıldıkları yere binaen S.P. Tolstov tarafından adlandırılan ve MÖ 4. bin yıl ile MÖ 2. bin yıl arasına tarihlendirilen Keltaminar Kültürü görülmektedir. Ceyhun Irmağı'nın aşağı akımları ve yine Zarefşan Irmağı'nın aşağı akımları ile Aral bölgesinde ağır basan bu kültür döneminin temel özelliği tarak desenli çömlekleri olmuştur. Yerleşik kültüre sahip bu toplum 200-300 m²'lik meskenlerde, su boylarında yaşamışlar ve ekonomilerinin temellerini avcılık üzerine kurarak, özellikle balık avlamışlardır. Bunların Andronovo Kültürü ile olan ilişkileri

⁸ Günümüzden 11.000 yıl önce Geç Buzul Çağı'nın sona erdiği düşünülen dönemdir.

⁹ Okladnikov, "Tarihin Şafağında İç Asya", s. 89.

ise çömlekler üzerinde bulunan desenlerde görülmektedir. Ayrıca Keltamınar Kültürü ile Anav Kültürü arasındaki benzerlikler de gözden kaçmamalıdır. Genel olarak Harezmi sahasında yayılan bu kültür dönemi çömlek bakıyeleri ile Çin’de Kansu, Henan ve Ukrayna’da elde edilen çömleklerdeki benzerlikler de aşikârdır.¹⁰

Bu dönemle birlikte araştırmalar daha çok çömlekler üzerindeki desenler ve elde edilecek maddi kültür unsurlarının benzerlikleri üzerine yapılmıştır. Tarak desenli çömlekler Neolitik Çağ ile birlikte Urallardan Yenisey havalisine kadar olan çok geniş bir sahada yayılmıştır. Bu bakımdan çömleklerin tipleri (düztabanlı veya yumurta dipli), ebatları, kullanılan malzemeler ve üzerlerinde bulunan desenler arkeologların kültür dönemlerini ayırt etmede ve birbirleri ile olan bağlantılarını tespit etmede kullanılan temel veriler olarak görülmüştür. Elbette bunlar kültür çalışmalarında kullanılan tek veriler değildir. Mezar kültürü de pek çok meselenin çözüme kavuşmasının anahtarıdır.

Neolitik Dönem’de Urallardan Uzak Doğu’ya kadar olan sahada, çok geniş topraklara yayılamamış yerel kültür öğeleri de (Baykal bölgesinde görülen Glazkov Kültürü ve Kitoy Evresi, Novopetrovka’da Gromatuhin Kültürü ve Osinovozerk Kültürü, Japon ve Kore adalarında Comon Aynu Kültürü) tespit edilmiştir.¹¹

Metalin keşfi ve işlenmesinin öğrenilmesiyle artık Orta Asya’da yeni bir dönem olan Eneolitik veya diğer bir adıyla Kalkolitik (Bakır-Taş) Çağ’a geçiş yapılmıştır. Bunun en eski örneklerine ise Yenisey havalisinde tesadüf edilmiştir. MÖ 3. bin yılın ikinci yarısında Hakasya-Minusinsk

¹⁰ Nejat Diyarbekirli, “Türk Sanatının Kaynaklarına Doğru”, *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1969, s. 117. Ceyhun Irmağı havalisinde ve Kazakistan’a doğru yayılma eğilimi gösteren Keltamınar Kültürü ve Sibirya’da yayılım gösteren Afanesyevo Kültürü çömlekleri üzerine, bu kültürlerin çizgilerinin Doğu Avrupa’da Keltamınar-Yamna Kültürü ve Güney Sibirya’da ise Afanesyevo-Keltamınar Kültürleri ilişkisindeki daha az farklılıktan bahsedilmektedir. Yine aynı sahada görülen Tazabagyab Kültürü ile Andronovo Kültürü yakınlığı da gözden kaçırılmamalıdır. Bkz. M.A. İtina, “Pervobitnaya Keramika Horezma”, *Keramika Horezma*, Edit. S.P. Tolstov-M.G. Borobeyov, Moskva, 1959, s. 26.

¹¹ Okladnikov, “Tarihin Şafağında İç Asya”, s. 99, 109, 114.

Havzası'nda "Afanasyevo Kültürü" insanları metali işlemiş ve aletler yapmayı başarmışlardır.¹² Bu kültüre ait kalıntılara Altaylarda, hatta Moğolistan'da da tespit edilmiştir. Metalin eritilmeden döverek işlendiği Afanasyevo Dönemi'nin ardından bazı araştırmacılara göre Afanasyevo Kültürü'nün bir safhası, bazılarına göre de ayrı bir kültür olarak görülen Okunev Dönemi (MÖ 2. bin yılın başları) yaşanmıştır. Bu iki dönemi birbirinden farklı olarak gören ilim adamlarından A.P. Okladnikov, Afanasyevo insanının Evropoid tipte, Okunev insanının ise Mongoloid tipte olduklarını iddia etmektedir.¹³ Yukarı Ob Irmağı Havzası'nda görülen Samus Kültürü de aralarındaki benzerlikler sebebi ile Okunev Kültürü ile ilişkili görülmüştür. Ob havalisinde MÖ 2. bin yılın ilk yarısının sonuna kadar bölgede görülen Samus Kültürü bölgeye batıdan sızan Andronovo Kültürü tarafından sonlandırılmış, Tom havalisine çekilen Samus Kültürü'nün son temsilcileri de bu sahada tarihten silinmişlerdir.¹⁴

Okunev Kültürü'nün ardından, çok geniş bir sahaya yayılmış olan ve en erken bakıyelerine Ural-Kazakistan bozkırlarında tesadüf edilen Andronovo Kültürü Dönemi (MÖ 2150-1200/800) yaşanmıştır. Andronovo Kültürü'nü ise Karasuk ve Tagar Kültürleri ve onlarla ilişkilendirilen ve sanatta hayvan üslubunun ortaya çıktığı İskit-Sarmatlar Dönemi ve Hun Dönemi takip etmiştir.

Neolitik Çağ ile birlikte Orta Asya topraklarında başta avcılık-toplayıcılık ekonomisine bağlı yaşamlarını sürdüren topluluklar Holosen'le birlikte şartlara uyum sağladıktan sonra, zamanla ilkel tarım kültürünü geliştirmiş ve Afanasyevo Dönemi ile de hayvanların evcilleştirilmesini başarmışlardır. Andronovo Kültürü ile birlikte hayvancılık oldukça ileri bir safhaya gelmiş ve tarımın yapıldığı

¹² L.P. Kızlasov, "Afanevskaya Epoha v İstorii Hakasii", *Vestnik Moskovskogo Universiteta*, No:2, Moskva, 1971, s. 66. Altay-Sayan bölgesinde görülen Afanasyevo Kültürü'nün bölgedeki Neolitik Dönem yerel kültür ile örtüşmediği ve Evropoid ırk tipindeki bu toplumun da kurgan kültürünün ortaya çıktığı İdil-Ural bölgesinden bölgeye geldiği de düşünülmektedir. Bkz. Kazi T. Laypanov-İsmail M. Miziev, *Türk Halklarının Kökeni*, Çev. Hatice Bağcı, Selenge Yay., İstanbul, 2008, s. 54 vd.

¹³ Okladnikov, "Tarihin Şafağında İç Asya", s. 118.

¹⁴ *İstoriya Sibiri s Drevneysh Vremen do Naşih Dney*, C. I, Edit. A.P. Okladnikov, s. 166.

I
ANDRONOVA KÜLTÜRÜ'NÜN
YAYILMA ALANLARI

MÖ IV.-III. bin yıl arasında hayvancılık ve tarım ile uğraşan kabileler batıda Dinyester ve doğuda Emba ırmaqları arasında kurgan kültürünü vücuda getirmişlerdir. Özellikle Ukrayna sahası için en erken Neolitik Dönem'in Dinyeper ve Dinyester arasında MÖ VI. bin yılın ortalarına kadar dayandığını görmekteyiz.⁶⁰ Daha çok yumurta tabanlı, son devre doğru çukur tarak bezeme keramiklerin olduğu bu dönemin ardından bakır çağına geçilmekte ve bölgede Tripolye Kültürü yayılmaktadır. Tripolye Kültürü Dönemi ile birlikte boyalı keramik kültürüne geçiş yapıldığı ve antropomorfik heykellerle hayvan tasvirlerine ait heykellerin yapıldığı görülmektedir. Bu kültür dönemi ise MÖ IV. bin yıla dayanmaktadır. Ceyhun Irmağı deltası, Zarafşan Nehri, Karakum Çölü ve Kızılkum Çölü etrafında yerleşik bir hayat yaşamış Neolitik balıkçıların geride bıraktıkları Keltamınar Kültürü bu noktada devreye girmektedir. Keltamınar Kültürü üzerine çalışmaları bulunan Formazov, Tripolye Kültürü de dâhil olmak üzere Yamna Kültürü, Poltavkin Kültürü, Baykal ardı kültürleri ve Andronovo Kültürü'nün Keltamınar Kültürü'nden kaynaklandığını ifade etmiştir.⁶¹ Kurgan kültürü mensubu bu topluluklar, hayvan sayılarının artması sonucunda su ve ot kaynaklarını izleyerek doğuya, batıya, güney ve kuzey yönlerine hareket etmişlerdir. Kurgan kültürü mensupları ölülerinin mezarlarını ve hâkim oldukları bölgeleri unutmamak için çukur dikdörtgen mezarlar kazmışlar, mezarlarını kuru ot, kütük veya keçeler ile kaplamışlar, ölülerini döneme göre farklı pozisyonlarda yatırmışlar, aşı boyası kullanmışlar, mezarlara astragal kemikleri ve keramiklerde yiyecek ve eşyalar bırakarak mezarın üstünü çok fazla yüksek olmayacak seviyede kapatmışlardır.

Kurgan kültürü mensubu üyeleri yüzlerce yıl sürecek göçleri sonucunda Orta Asya'da yayılımlarını sürdürmüşlerdir. Evropoid tipteki bu insanın doğuya doğru yayılımı sonucunda Mongoloid tipte sarı ırk ile karıştığı ve Orta As-

⁶⁰ D. Ya. Telegin, "Voprosu Kulturno-Hronologičeskogo Çleneni i Sinhronizatsiya pamyatnikov Heolita", *Arheologiya Ukrainskoy SSR*, T.I, Edit. İ.İ. Artemenko, Kiyev, 1985, s. 113.

⁶¹ A.A. Formazov, "k voprosu o proishojdeniya Andronovskoy Kulturi", *Kratkiye Soobşeniya*, No: XXXIX, Edit. A.D. Udaltsov, Moskva-Leningrad, 1951, s. 3-19.

ya’da etnogenез sürecinin başladığı iddia edilmektedir.⁶²

Andronovo Kültürü’nün ilk çıkış noktası konusundaki tartışmalar da arkeologlar arasında uzun yıllar devam etmiştir. Başlarda Andronovo Kültürü ile Afanesyevo Kültürü’nün ortak noktalara sahip olduğunun düşünülmesi ve her iki kültürün de Yenisey havalisinde bulunması sebebiyle Andronovo Kültürü’nün bu bölgeden hatta Altaylardan doğduğu iddia edilmiştir. Bazı ilim adamlarının iddialarına göre ise batıda İdil çevresinde hâkim olan Srubna Kültürü malzemeleri ile Ural sahasında elde edilen Andronovo Kültürü abidelerinin benzer yanları yayılmanın batıdan kaynaklandığının işaretidir. Andronovo Kültürü’nün öncülü olarak kabul edilen Afanasyevo Kültürü, Yenisey Vadisi ve ırmağının kolları etrafında yoğun olarak görülürken ve batıya doğru bir yayılma yokken, Andronovo Kültürü’nün sınırları ise batıdan doğuya doğru yayılmaktadır.⁶³

Andronovo arkeolojik buluntuları Yenisey havalisinde, özellikle Sagay ve Amil Irmakları dolaylarında (bu kültür döneminin bölgedeki güney sınırını oluşturmaktadır), Battırgan ve Kal Dağı civarında, Abakan’da, İzih Sıradağı ve onun aşağı akımlarında, Erbe Irmağı yakınlarındaki Znameki ve Uybat Ulusu civarındaki Okunev kurganlarından batıya doğru yayılarak ilerlemektedir. Açinsk ve Krasnodar’ın güney havalisindeki geniş bozkırlarda, Beloçar ve Çulım Irmağı-Svetlob’da, Serej Irmağı ve Orak Ulusu yakınlarında da Andronovo Kültürü bakileri yapılan kazılar sonucu elde edilmiştir.⁶⁴

Bölgenin daha batısında 1926 yılında Gryaznov’un yaptığı kazılar sonucunda Urallardaki Andronovo Kültürü sınırları tespit edilmiş ve Ural Irmağı’nın üst kısımları Andronovo Kültürü yayılımının batıdaki son görüldüğü yer olarak kabul edilmiştir.⁶⁵ Ural sahasında Andronovo Kültürü’nün daha çok Federov Safhası (MÖ XV.-XIII. yy)

⁶² Hızlı etnogenез sürecinin ise MÖ VIII.-III. bin yıllarda yaşandığı düşünülmektedir. Bkz. Laypanov-Miziev, *Türk Halklarının Kökeni*, s. 39.

⁶³ Arkeolog Vadetskaya ise Afanasyevo Kültürü’nün batıdaki kurgan kültüründen doğduğunu iddia etmektedir. Bkz. E.V. Vadetskaya, *Arheologičeskiye Pamyatniki v Stepyah Srednego Yeniseya*, Leningrad, 1986, s. 22.

⁶⁴ Kiselev, *Drevnyaya İstoriya Yujnoy Sibiri*, s. 67.

⁶⁵ Çernikov, *Vostočnyy Kazahstan v Epohu Bronzi*, s. 11.

